

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

BÖRTÖNKERESZT (Börtönviselt katolikusok visszaemlékezései)

A bevezetést, az interjúkat készítette és sajtó alá rendezte: Elmer István. Bp. International Society for Encyclopedia of Church History in Hungary, Toronto és a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, 1994. 224 o.

Tizenegy pótolhatatlan dokumentumot tart kezében az olvasó Elmer István, az *Új Ember* katolikus hetilap munkatársa által összeállított interjúkötet lapozgatása közben. A megszólaltatott papok, szerzetesek és világiak annak az egyháznak képviselői, amelyik létszámánál és helyzeténél fogva a kommunista elnyomás első számú ideológiai ellenségének számított; olyan egyházé, melyet az állami önkény részben földalatti helyzetűre és ellenállásra kényszerített.¹ A katolikus egyház Mindszenty bíboros lefogatása és az 1950. augusztus 30-án, a Katolikus Püspöki Kar és a magyar kormány között megkötött egyezmény hatására szükségképpen kettős vágányra futott: a legális, elismert egyházi szervezetek és tevékenységek mellett lassan a féllegális, majd illegális tevékenységek és mozgalmak egész sora épült ki. Ezek javarészt a megszüntetett szerzetesrendek és egyházi mozgalmak továbbélését jelentették, de ebben a helyzetben sajátos és új szerveződések, mozgalmak, tevékenységi formák is kialakultak. Elmer István a könyv bevezetőjeként írt tanulmányában ennek a jelenségcsoportnak történeti hátterét vázolja, a Kádár-rendszer 1956 utáni belpolitikai stabilizációs törekvéseinek, a Nyugat felé történő nyitásának, a Vatikán bontakozó keleti politikájának és egyéb nemzetközi erők játékának ismertetésével. Bevezetőjében jelzi, hogy éppen a legfontosabb dokumentumok (pl. az Állami Egyházügyi Hivatal levéltárának) hozzáférhetetlensége okoz a történészeknek nagy (és végleges?) gondot – bár érezhetően számára a cél nem a kornak (1950–1961) pontos történészi elemzése, hanem a tizenegy interjúalany személyes vallomásának értelmezéséhez szükséges keret kialakítása. Az időpont, amelyből Elmer visszafelé és előre néz, 1961 februárja, amikor a „nagy begyűjtés” megtörtént, s amelyet az államhatalmi szervek egyfajta egyházi „Endlösung”-nak szántak. Milyen folyamatok készítették ezt a pillanatot elő, s mi volt a végkifejlet – erről szól a tanulmány, s ebben a keretben helyezhető el (véltetően) az a kérdésstratégia, melyben az interjúkat kezdeményező és készítő Elmer István a korszak tizenegy tanújának visszaemlékezéseit élénk tárja.

¹ Más egyházak helyzete – mutatis mutandis – hasonlóan alakult ezekben az évtizedekben, a kisebb létszámú és egyéb felekezeti sajátosságokból adódó különbségek mellett.

Ismeretetésünk elsősorban az interjúszövegek elemzésére és nem a kritikájára vállalkozik. Kritika a válogatásra, szerkesztésre vonatkozik; ezt az írás végén találhatja meg az olvasó. Olyan szempontok szerint kívánjuk bemutatni a gazdag anyagot, amelyek sajátosan a megszólalók keresztényi, illetve papi státusa miatt válhatnak az olvasó számára emlékezetessé és tanulságossá. Mellőzünk ezért minden összegzést, amely – bár az egyéni szenvedéstörténethez nagyon is hozzátartozik – nem specifikus. Ilyen például a börtönviszonyok ismertetése, a behálózás technikája, a megosztás és viszálykeltés „művészete”, a fizikai és lelki kínzás mérnöki pontossággal kidolgozott stratégiája stb. (Ezeknek a témáknak rendszerezett, más jellegű politikai pereket is áttekintő bemutatása nem lenne hiábavaló, talán a jövő nemzedékek – reményünk szerint soha fel nem használendő – tanulságára is.)

Az egyházi jellegből adódó sajátosságokat az alábbi kérdéscsoportok szerint rendeztük:

- Mi jellemzi az érintett hat per koncepciók sajátosságait?
- Milyenek tűnik a megszólítottak politikai-társadalmi tájékozottsága?
- A konspirációs szabályok csődje.
- Milyen belső egyházkritika nyilvánul meg a szövegekben?
- Személyesebb témák felé haladva, milyen párbeszéd bontakozik ki a szereplők és saját sorsuk között – más szóval az önértelmezés milyen változásaira figyelhetünk fel az egyes esetekben?
- S végül: a markáns karakterbeli különbségek hogyan nyilvánulnak meg a hasonló nehéz körülmények között?
- Egyéb nyitott kérdések.
- Hiányérzeteink.

Hangsúlyozzuk, hogy a kérdésekre adott válaszokban nem kívánunk a szövegek „mögé nézni”, azaz igyekszünk más forrásokat elfelejteni. (Ahol ettől eltérünk, ott ezt kifejezetten jelezzük.)

A vádak koncepcióiról. A megszólított tizenegy vállomása pereik előkészítéséről és lefolytatásáról gazdag anyagot nyújthat az egyházi koncepciók perek lélektanának és jogi eljárás módjának tanulmányozói számára. Különösen Havass Géza leírása szemléletes: öt olyan „gyűjtő”-per elsőrendű vádlottjaként szerepeltették, ahol vádlott társaihoz semmilyen, vagy csak baráti szálak kötötték. Igaz, ez a per – amelyet egyházi tájszólással „tejföl-pernek”, azaz leginkább reprezentatívnek szántak – tartalmazta a legtöbb politikai elemet (Keresztény Front) és külföldi kapcsolatot (Tabódy), de az utóbbi esetben merőben egyházi, az előzőnél meg nagyon zárt, jórészt papírmunkára korlátozott jelleggel. Az ÁVH velük kapcsolatban dolgozta ki a „passzív ellenforradalom” koncepcióját: eszerint a perben szereplők az ifjúság keresztény-katolikus nevelését azzal a rejtett szándékkal folytatták, hogy egy majdani, esetleges nyugati intervenció esetén kész politikai garnitúrával léphessenek színre. Ez a Keresztény Front tagjaira sem volt teljesen igaz; ők a „kiképzési” tervüket kifejezetten ilyen céllal állították össze ugyan, de ezt sohasem azonosították „a” keresztény neveléssel, célkitűzéseik pedig – melyekre Hontváry határozott kritikával rámutat – néhány tekintetben a politikai irrealitás talaján mozogtak (pl. Soltész királpárti törekvései).

A másik koncepciót az 1950-es, az állam és a püspöki kar közötti megállapodásra alapozták. Ennek következtében ugyanis a papság mozgástere annyira beszűkült, a vallásszabadságot az akkori alkotmányba ütközően is olyan súlyosan megsértették, hogy a papok és a hívek nagyobb része sohasem fogadta el azt lelkiismereti normaként. A koncepció tehát ezt a tényt használta ki: a papság lázadó része a saját fölötteseivel által aláírt megegyezésnek szegül ellen, *az állam és az egyház jó viszonyát veszélyezteti*, azaz a társadalmi béke ellen vét. Erre az okmányra az interjúk szövege szerint mind a nyomozók, mind a bírák hangsúlyosan hivatkoztak.

Az a kevés nyom, amely az ávéhás tisztek magánvéleményére vet fényt, arra mutat, hogy legalább egy részük tisztában volt a koncepciók vádak nevetségesen kis súlyával vagy kifejezett jogi tarthatatlanságával. Erre Havass Géza és Hontváry Miklós, Endrédy Vendel és Pálos Antal anyagában találunk kifejezett utalásokat. A legtöbb esetben olyan fizikai és lelki tortúra után írták alá az ÁVH fogalmazásában írt vallomásokot, hogy a vádlottaknak sem kedvük, sem energiájuk nem maradt már a helyesbítések kivívására; örültek, hogy így vége szakad a kínzásoknak. Ezek a vallomások képezték az ítéletek jogi alapját a bíróság előtt. A bírósági processzus hol röviden, formálisan (Bulányi), hol öntetszelgő pátosszal zajlott le – zárt ajtók mögött, vagy a széles nyilvánosság kizárásával (Havass-per). A pereket még ilyen előre lejátszott állapotban sem látták célszerűnek nézőközönség elé bocsájtani. (Endrédy Vendel 1956. novemberi visszaemlékezései és más források szerint is az ávéhások tartottak attól, hogy a bírósági tárgyalás egy nem várt vallomás vagy kérdés hatására lesiklik a tervezett forgatókönyv sáncjáról, holott a bírókat és az ávéhásokat ugyanaz a szándék vezette. A bírósági tárgyalás inkább a nyomozók vizsgadolgozatának tűnt a bírók és az ávéhás felettesek előtt.)

Politikai tájékozottságuk. Szembetűnő, hogy a kiválogatott tizenegy közül kilenc visszaemlékezéseiben semmilyen magas szintű politikai kultúrának nem akadunk nyomára. Érthető, hiszen nagyjából olyan papokról, szerzetesekről van szó, akiket élethivatásuk egészen másfajta, „természetfeletti politika” kutatására és gyakorlására szólít. A kétféle politika csak szűk tartományban érintkezik – ezért érinti őket sokszorúan az evilági és alapjaiban amorális politika megannyi brutális ostorcsapása. Igazi politikusi véna csak (a világi) Hontváry Miklósban lüktet, és Tabódy Istvánban, akinek figyelmét azonban elsősorban az egyházpolitika köti le. (Ez a „hiány” néha lelkipásztori erénnyé válhat, de talán ennek tulajdonítható, hogy a rendszerváltozás a katolikus klérust a társadalom több jelentős rétegéhez képest is váratlanul érte.) Ugyanez a szemléletmód indokolhatta a Mindszenty hercegprímás '56-os környezetében uralkodó politikai anakronizmust, amely még az igazán nem politikus alkatú Havass Gézát is megdöbbentette.

Konspiráció. „A konspiráció erős oldalunk” – hitték mindaddig, míg az első kihallgatások meg nem történtek. Ami akkor kiderült, minden képzeletüket felülmúlta. Az ávéhások java természetesen tisztában volt azzal, amit a letartóztatottakkal kapcsolatban tudott s amit még nem tudott, de ezzel a pszichológiai frontot jól kézben tudták tartani. A legrejtettebbnek hitt események, elszuttogott mondatok meglepetészerű asztalra borítása azt a képzetet keltheti a letartóztatottban, hogy kár tagadni, úgyis mindent tudnak – s az ilyen sokszorú állapotban azt is kiböki, amit még nem

tudnak. A pillanatról pillanatra kényszerűen változtatott védekező stratégia néhány napos nem alvás, esetleg fizikai kínzás után teljes zavarodottságba, majd önfeladásba torkollik. A beépített „tégglák” majdnem tökéletes falanxa, a lehallgatókészségek számukra ismeretlen technikája nevetségessé tette a legtöbb, még oly lelkiismeretesen betartott konspirációs stratégiát is. Azt már csak utólag lehetett sejteni, hogy a letartóztatások logikus sorrendjéből kimaradó elemek éppen azok, akik előzőleg a spiclihálózat falnxába már beépültek. Az ismertetett esetekben (Tabódy, Hontváry) ezek a beépített emberek inkább a potenciális vádlottak vagy más okból kényszeríthető „barátok” sorából kerültek ki.

A konspiráció természetesen a nyugatiak indiszkréciója folytán is megbukhatott (Tabódy); a nyugatiak számára elképzelhetetlen volt, hogy valakire vádként lehetett felhozni, ha nyilvánvalóan alkotmányos jogáért lépéseket tesz. Endrédy zirci főpát nyilatkozata alapján azt is sejteni lehet, hogy a tégglák már az ötvenes évek elejére a Vatikán legbelsőbb falaiba is beépültek; Tabódytól pedig megtudhattuk, hogy a bécsi nunciatúrára a francia követségen keresztül küldött levelek hamarabb kerültek az ÁVH kezére, mint a címzetthez... Hibásnak bizonyult az az elképzelés, hogy az okmányokat, iratokat el lehet rejteni; az asztalra kitett papírok, könyvek nagyobb valószínűséggel kerültek el a házkutatók figyelmét.

Belső egyházkritika. Ahogy haladunk előre az időben az ötvenes évek elejétől, úgy válnak egyre gyakoribbá a panaszok az egyházi vezetők magatartása ellen. Mindez érthető, ha a bevezető tanulmányban a Politikai Bizottság jelentéseiből idézett iratokat olvassuk: az államnak döntő befolyása volt az egyházi posztok betöltésénél. (Tabódynak egyenesen püspöki széket ígértek, ha hajlik az együttműködésre...) Az interjúszövegek alapján megállapítható, hogy az egyre erősödő földalatti egyház tagjai többféle módon foglaltak állást ezzel kapcsolatban. Ha az anyag általánosításra alkalmas (s ebben a tekintetben teljes mértékben annak tűnik), egy részük a nyílt elutasítás és a kemény kritika támadó stratégiáját választotta. Ennek a magatartásnak legfőbb reprezentánsa Bulányi György és Keglevich István; kritikájuk a Vatikánt sem kíméli. Mások, mint Pálos Antal, kevés szót vesztegetnek erre az ügyre, sőt arra ügyelnek, hogy senkit be ne feketítsenek. Ismét mások Hontváry magatartását sokszorozzák; az ő hiperkritikája sohasem a személyekre, hanem szigorúan a tettekre, elhangzott szavakra korlátozódik, de ebben is az önigazolás lehetőségét szélesre tárja. „Ezért én mindenkit fölmentek, aki ilyen körülmények között gyengének bizonyult, és talán másoknak is ártott – de ezt mondjuk ki!” – hangzik el az interjú utolsó bekezdésében. (Természetesen az „ilyen” körülmények mindenkinél másképp állhatnak elő – teherbírásunk nem egyforma.)

Párbeszéd a sorssal. Külön tanulmányt lehetne szentelni annak a párbeszédnek, amelyet a kötet egyes szereplői saját sorsukkal folytatnak. Ezt a többé-kevésbé rejtett önvalómat semmilyen más jellegű történetkutatási „mélyfúrás” sem hozhatná felszínre. Akármennyire is kísért bennünket a gondolat, hogy itt-ott az interjúk sorai egyfajta *későbbi* sors- és önértelmezést is tartalmaznak, az őszinte törekvés az *akkori* belső és külső helyzet rekonstruálására minduntalan áttöri az utólagos interpretáció (szükségszerű) kényszerét. Ha gondosan végigolvassuk a könyvet, a dialógusnak egy különös rétegére figyelhetünk fel: a megszólítottak nemcsak az interjúkat animáló szerkesztővel, nemcsak a feltételezett olvasóval, hanem – rejtettebb módon – saját, egykori sorsukkal állnak (néha küzdelmes) dialó-

gusban. Belső párbeszédetek tanúi lehetünk. Akinél a szenvedés emléke még a mában is eleven erővel hat, annál az egykori érzelmi reakciók bemutatása hitelesebbnek tűnik (Endrédy Vendel, Havass Géza), mintha azokat a visszaemlékezés már feldolgozott irattárából húznánk elő (Bulányi György, Hontváry Miklós). A szabadulás utáni sorsélmények is konzerválónak hatnak: néha az az érzésünk, hogy egy-egy szerző még a kilencvenes években is tulajdonképpen börtönben érzi magát (Halász Piusz, Keglevich István). Jól érzi magát? Ott volt igazán a „helyén”? Visszavágyódik? Bár a legtöbb esetben egyértelműen nemleges a válasz – de ez a (korántsem romantikus!) keserű nosztalgia nyíltabb-burkoltabb felhangja többször kiérezhető egy-egy leírt mondat – vagy inkább: hiányzó mondat – háttéréből.

Nehéz kibogozni egy olyan különleges „játéknak” a szárait, amely igen sok, hasonlóan börtönviselt ember visszaemlékezéseiből is kiderül. Többen önnön személyiségüket, egyéniségüket mélyebb reakcióit mintegy az objektív tények alá rejtik; beszámolójuk inkább eseménytörténet, vagy másokról szóló megemlékezés, mint szubjektív élménybeszámoló. Mások inkább az eseményeket tartják másodrendűnek, s gondolataik, érzelmeik életrajzát tárják elénk, s a pusztán események csak apropóként szolgálnak. A bemutatott tizenegy közül egyik sem képviseli szélsőségesen a fenti két alternatívát – mégis az előbbiekből Mária Lajos, az utóbbiaknál Halász Piusz jut elsőként eszünkbe.

Másfajta megközelítés is észrevehető: Tabódy például – börtönélményeinek felsorolása mellett vagy annak címén – másoknak állít (szép) emléket: több mint húsz nevet említ főhajtással. (Igaz, ellenfeleit sem burkolja ismeretlenségbe.) Ugyanígy vall Gáldy doktor is. Keglevich István viszont inkább a hatalom képviselőit célozza meg szarkasztikus humorával; erős a sejtésünk, hogy ez az ember elemében volt, amikor kihallgatói és bírái előtt állt. (Ez tény: sorstársai úgy ismerték, mint félelmet nem ismerő papot, a börtönőrök pedig a legpimaszabb rabként emlegették, akit semmilyen büntetés sem volt képes megalázkodó büntöntisztességre kényszeríteni.)

Az egyházi kifejezésmódban kevésbé járatos vagy nem hívő olvasó számára is bizonyára kellemes meglepetést okozhat az a megfigyelés, hogy *nem szépitgető erénytörténetekkel*, s még kevésbé jól cizellált hagiográfia olvasásával tölti az idejét. A vallomástevők hősiessége nem erényeik halmazából, hanem éppen a szenvedéseket kerülni kívánó, néhol ügyetlen manőverezéseik, félelmeik, reményvesztettségük, gyöngeségeik mögül bújik elő.

Karakterbeli különbségek. A szerkesztett interjúszövegek sokat megőriznek az alanyok személyiségjegyeiből. Szinte szemtanúi lehetünk Endrédy Vendel zirci apátúr nyugodt, de kemény ellenállásának, kínzásának, megtöretésének, majd hűséges kitartásának; hasonló tükröződik Brusznai József rövidre fogott beszámolójából is. Megcsodálhatjuk Pálos Antal (Tóni) humorba ágyazott, nagyon emberi érzékenységét és hallatlan képességét, ahogy másokban (e sorok írójában is) a bizakodást, reményt életben tartotta. Bulányi György törhetetlen akaratáról, következetességéről (és kétfrontos harcáról) hiteles képet kaptunk; Tabódy Istvánt mint nagyobbra hivatott, karizmatikus szervező egyházpolitikust ismertük meg. Az egyházjelenséget talán a legmagasabb szellemi pozícióból figyelő Halász Piusz portréja – valószínűen saját akaratából – adottságaihoz képest kissé halványabbra sikerült. Havass Gézára vall, hogy igyekszik „zárójelbe tenni” saját szerepét. (Ez Pálos Antalra és különösen Gáldy

Zoltánra is vonatkozik.) A szerkesztő bravúrja, hogy szerepük fontosságát mégis érzékelheti az az olvasó is, aki nem volt tanúja az eseményeknek. Máriás Lajos rövid interjúja a rejtőzés romantikájának érdekes dokumentuma, de a nem hívők számára kevés további fogódzópontot nyújt. Nagy élmény viszont Keglevich István vallomása: a leírtak és a szemtanúk értékelése egyértelműen cáfolja saját állítását arról, hogy félni is képes. Az ávéhások, börtönörök és rabtársai nem így látták. (Csak azért nincs most börtönben, mert ezt az intézményt a magafajta emberek elől elzárták. Lehet, hogy odabent szabadabbnak érezte magát?) Hontváry, minden illúziót száműző (ön)kritikája, csípős humorával fűszerezve, jellegzetes „hátvédjátékosnak” tűnik saját perében is; hatása és szerepe a valóságban jóval súlyosabb volt. Gáldy doktor sem lő gólt; minden labdát a többieknek passzol át, magáról alig ejt szót.

Egyéb kérdések. Az interjúkötet néhány megválaszolatlan kérdést ismétel, illetve ad fel a történészeknek, s néhány keménynek tűnő feladatot rak vállukra. Az előzőek közé tartozik a Magyar Püspöki Kar 1961 márciusában írt, a letartóztatott hitvallókat elítélő körlevele; ki diktálta, ki írta, ki tette magáévá az abban foglaltakat? Mi szükség volt a homoszexualitás vádjára a Pallos-perben – ahol Halász Piusz másodrendű vádlottként szerepelt – amikor a per nem volt nyilvános? (Ez még a pert vezető Bimbó bírónak is feltűnt!) Miért szerkesztettek olyan (csak néhány megbízható újságíró számára nyitott) monstrepereket, mint a Havass-féle, ahol a Keresztény Front tagjain (3 fő) és a szentimrévárosi ifjúságot képviselőkn (5 fő) kívül a többi legfeljebb személyes szálakkal kötődött egymáshoz? Miért állt a saját munkatársaitól elkülönítve Tabódy a Havass-perben? Miért folytatódott a Bulányi vezette Bokor mozgalom és a Regnumé, s miért zsugorodott oly kicsivé a szentimrévárosi ifjúság? Ezek (és hasonló) kérdések azonban csak apró házi feladatoknak tűnnek a sokkal fontosabb, egyháztörténelmi súlyú problémákhoz képest. A környező (volt) szocialista országok különféle egyházellenes politikáját szembeállítva meg kellene vizsgálni, hogy milyen különböző utakra (és esetleg tévutakra) indultak az egyes egyházak egy modus vivendi vagy a modus non moriendi elérésére, s melyik megoldás milyen lehetőségeket biztosított, és milyen újabb sziklákat görgtetett a rendszerváltozás utáni egyházak útjába.

A szerkesztő Elmer István bevezető tanulmányából vázlatosan megismerhetjük az interjúkötetben szereplő személyeket és eseményeket mozgató nemzetközi és országon belüli erőket, ám ez a vizsgálat mélyebb, sokrétűbb történelmi kutatást is megérdemelne. Egyházi körökben különösen vitatott a Vatikán „Ostpolitik”-nak ismert nyitó politikája a szocialista országok felé, amely jelentősen csökkentette az állami retorziót, de ezt a feladatot (részben akaratlanul és jóval szelídebb kivitelben, de sokkal vitathatóbb erkölcsi legitimációval) a magas klérus vállára csúsztotta át. A pszichológusok érdeklődését is felkeltheti a bemutatott anyag, s bár a történészek és pszichológusok közös munkájából születhetne megnyugtató válasz arra is, hogy hogyan sikerült az elnyomó hatalomnak a földfeletti magyar egyház vezetését állandó fagyveszélybe sodorni, s mégis, hogyan, kiknek és minek köszönhetően sikerült az egyháznak a fagyhalált hosszú évtizedekig elkerülnie.

Hiányérzeteink. A bevezető tanulmány gondolatmenete, s főként az események időrendi felsorolása nem következetes, többször ugrik előre-hátra az időben. Teljes megértéséhez ismételt elolvasás ajánlatos. Ugyanez a következetlenség jelentkezik –

bár csak egy-két esetben, s kevésbé zavaró módon – az interjúk szövegében is; az eredeti, magnóra vett szövegek „linearizálása” nem tűnik mindig szerencsésnek. Néhol az interjúalanyok említette személynevek helyén kezdőbetűk szerepelnek – ez a változtatás vajon egyfajta kritika tompítására, a személyiségi jogok védelmében, vagy más okból történt?

Ha azt kérdezzük, hogy az interjúk alkalmasak-e a bevezető tanulmány alapállításainak alátámasztására, akkor inkább nemleges a válaszunk, legalábbis a történelemkutatás szigorú normái felől ítélve; inkább illusztrációról beszélhetnénk. Amint írásunk elején említettük, a könyv olvasata inkább a fordított alárendelési viszonyt támasztja alá, a bevezető tanulmány *szolgálja* az interjúk érthetőségét.

A kritikuskak az egyik legnagyobb kérdőjelet az interjúalanyok kiválogatása okozhatja. Miért éppen ők, vagy csak ők? A létszám korlátozása éppen 11-re a „verhetetlen tizenegy” asszociációját keltheti. S valóban: a válogatás az ötvenes évek elejétől a hetvenes évek elejéig tartó két évtizedet öleli át, a halálos ítéleteket is lehetővé tevő esetektől az enyhébbekig, a palettát az internálás és a rejtőzés egy-egy mintájával is színesítve, a főpap–pap–világi hívő spektrumot is jól reprezentálva. Mégis, a folyamatok elszenvedői és tanúi közül sokan szívesen olvasták volna e kötetben például Barlay Ö. Szabolcs, a budai ciszterci diákok kiemelkedő szervezőjének megemlékezéseit,² vagy az 1945–1956 között begyűjtöttek közül olyanokat, akik a Gulágot is megjárták (pl. Olofsson Placid, bencés). Hiányzik a sokat szenvedett Kölley Gyurka, az „örök öregcserkész”, Regőczy István, az árva gyerekek istápolója, a legendás Faddy Othmár ferences, Lénárd Ödön piarista, a „csúcstartó”, páter Csávossy, a jezsuita provinciális (Pálos Antal elődje), Pákh Tibor, Tabódy világi társa és sokan mások, akik méltán sorakozhatnának a kötetünkben bemutatott tizenegy mellé, saját személyes hangjukat is hallatván, az inkább száraz tényeket tartalmazó Havasy-dokumentumkötet³ kiegészítéseként. Hiányzanak például – legalább egy reprezentáns erejéig – a katonai szolgálat megtagadói, akik a keresztény lelkiismeretükre hivatkozva utasították el a fegyveres szolgálatot, s ezért szenvedtek börtönbüntetést.⁴ (Magatartásuk a Jehova tanúi révén a tapasztalt börtönlakók körében már régóta ismert volt; katolikus körökben Magyarországon a hetvenes évek derekától kezd terjedni elsősorban a Bulányi György vezette Bokor mozgalom tagjai között, nyugtalanítva mind az akkori államvezetést, mind pedig a konfliktusokat mindenáron kerülni kívánó klérust is.)

Bár a kötetben megszólalók hitének stabilitásához nem fér kétség, mégis, tanulni vágyó kíváncsisággal kutatjuk, hogy – a hűség határain belül – lejátszódott-e bennük olyan szemléleti és értékrendi változás – netán: forradalom – amely a kiállt szenvedések és a nyomukban járó élettapasztalatok híján valószínűleg nem történt volna meg. Hogy ilyen folyamatok lejátszódtak, arra Endrédi Vendel, Pálos Antal és Halász Piusz kifejezetten utal; a változások ténye és főként mibenléte azonban nem mindnyájuknál

2 Róla bővebben pl. Kamarás István: *Búvópatakok* című könyvében találhatunk; Bp. Márton Áron, 1992.

3 Havasy Gyula: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*. Bp. A szerző kiadásában, 1990.

4 Lásd pl. *Egyházforum* 5–6, 1988/1–2, Ungarisches Zentrum für Theologisch-Pastorale Studien, Luzern, 174–198. o.

kifejezett. Fontos lenne tehát egy spirituális szemszögből megírt, curriculum vitae jellegű összegzést is írni a még élő szereplőkről: – milyen mértékben járult hozzá az illegalitás, a vizsgálati fogság vagy internálás, az ítélet, a börtönbüntetés, újra az illegalitás és a sokoldalú represszió lelki-szellemi horizontjuk tágulásához – vagy mindez egyfajta kényszerű bezáruláshoz, netán toruláshoz (is) utat nyitott? Hogyan változott paptársaikhoz, híveikhez, kívülállókhoz fűződő viszonyuk ebben az időben? Mennyire általánosítható a tizenegy életének ilyen szempontból figyelt pályáíve a látványos szenvedésektől mentesültek nagyobb tömegére? Mennyire segíthette a tizenegy által reprezentált nagy, üldözést szenvedett tömeg szenvedéstapasztalata a keresztyén (és általában az egész) magyar társadalmat az inkulturációs, a misziós, az „aggornamento”-val kapcsolatos problémák megoldásában, például az egyházat és a világot, a különféle egyházakat, a klérust és a híveket elválasztó, néha mély szakadékok betemetésében? (A „tömeg” a relatív arányokat figyelembe véve nem túlzás: az 1945 óta eltelt kb. 50 év alatt a magyar katolikus papok és szerzetesek közül minden negyedik megjárta a börtönt és/vagy az internálótábort, s kb. kilencven százalékuknak kellett – különböző mértékben – elszervednie a hatalom közvetlen vagy közvetett, személyre szóló büntetését.)

Hiányérzetünk azoknak a kapcsolatoknak elemzésére (pontosabban ennek hiányára) is kiterjed, amely az egyház bebörtönzött-internált képviselői és a „civil” börtönlakók között szövődött, több esetben (más forrásokból tudjuk) életre szóló barátságként. A nem vallási okokból bebörtönöztek számára – hívők, szimpatizánsok, közömbösek vagy eszmei ellenfelek – az egyházi perekben szereplő rabok hamar egyenrangú sorstársak, majd sokan, sokak számára barátok lettek. A deklerikalizálódás folyamata – a kisközösségeken kívül – ezekben az években elsősorban a börtönökben folyt, s nemcsak a világi hívő–klerikus viszonylatban, hanem az egyház s az attól messze élő világ kapcsolatában is (lásd Pálos Antal, Gáldy Zoltán visszaemlékezéseit). Azt azonban az interjúk szövegéből nem lehet megtudni, hogy az ilyen személyes kapcsolatok jelentettek-e valamilyen mélyreható szemléletváltozást a „civiliek” oldalán; az egyházi perek résztvevői számára azonban határozott „igen” a válasz.

Az interjúk szövegéhez sem hozzátenni, sem abból elvenni nem lehet. Tizenegy interjú – tizenegy különböző és karakterisztikus jellem. A hasonló szenvedéstörténet nem csiszolt hasonló vagy azonos felületeket barátaink arcára; mindegyik másképp viselte el, másképp gyógyította a börtön és a megaláztatás okozta sebeket, s ki-ki másként mutatja-rejti lelki stigmáit. Őszintén feltárt gyengeségeikben sem azonosak; a szabadság utáni pályafutásuk s főként a rendszerváltozás nyomán kialakuló újrakezdésük jellegzetes eltéréseket mutat, már a státusbeli és korosztályuk adta különbségek miatt is. Sorsuk: a jellemük, amelyre csak a Krisztusért vállalt hivatástudat varr közös egyenruhát. Fejet hajtunk előttük, s rajtuk keresztül a sok ezer, tízezer néma, nyomtalanul eltűnő áldozat emlékének is hódolunk.

Aszalós János